

Obitelj Frank i njihova prisutnost u životu grada Đakova

UDK 929 Frank

Izvorni znanstveni rad

Branko Ostajmer

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

U radu autor na osnovi literature, novinstva, arhivskoga gradiva te usmenih iskaza suvremenika nudi prikaz prisutnosti obitelji Frank u životu grada Đakova. Frankovi su bili jedna od imućnijih i uglednijih đakovačkih židovskih obitelji, što se najbolje potvrđivalo u dužnostima koje su pojedini njezini članovi obnašali, naročito u okviru male, ali dobro organizirane židovske zajednice. S posebnom se pozornošću obrađuju životopisi najistaknutijih članova obitelji (Mayer Frank, Josip Frank) te stradanja tijekom Drugoga svjetskog rata. Većina članova obitelji izgubila je život u holokaustu, a preživjeli su ubrzo potom novi dom našli u Izraelu.

Ključne riječi: obitelj Frank, Mayer Frank, Josip Frank, Židovi, Đakovo, holokaust, cionizam.

Uvod

Ugledna đakovačka židovska obitelj Frank slabo je poznata i tek je usputno zastupljena u đakovačkoj historiografiji i publicistici, ali ne može se reći da predstavljaju iznimku niti da je ta zanemarenost posljedica određenog svjesnog i namjernog prešućivanja. Na sličan način (pre)malo danas znamo i o drugim uglednijim đakovačkim židovskim obiteljima (Kohn / Karić, Reichsmann, Bruck...), no isto se može reći i za druge, nežidovske građanske

obitelji iz povijesti Đakova (Šabarić, Dunderović, Laudenbach, Sarkanjac, Stanišić...). Potanja upoznatost s prisutnošću ovih i drugih đakovačkih građanskih obitelji, a napose sa životopisima njihovih istaknutih članova (političara, gospodarstvenika, kulturnih i športskih djelatnika...), jedan je od osnovnih preduvjeta boljšeg poznavanja povijesti građanskoga Đakova, odnosno širega uvida u povijesne prilike Đakova i okolice.

O obitelji Frank u historiografiji i publicistici nalazimo tek nekoliko nepovezanih podataka. Više od svega spomena su vrijedni zapisi Mate Horvata, sadržani u radu "Građa za kulturnu prošlost Đakova koja se odnosi na đakovačke Židove i one iz Vrpolja".¹ Ondje sakupljeni podaci u velikoj su mjeri zapravo sjećanja Mate Horvata koji je bio aktivan sudionik đakovačkoga društvenog života u međuraću (1918.–1941.), a u manjoj su mjeri potjecali od Horvatovih razgovora s đakovačkim poznanicima. Kao takvi, Horvatovi podaci su izuzetno dragocjeni, ali također i ne uvijek posve pouzdani. Na primjer, Horvat je o Josipu Franku i njegovoj obitelji naveo sljedeće: "Završio je svoj život zajedno sa članovima svoje obitelji, suprugom i dvoje djece, i sa većinom članova Židovske bogoštovne općine Đakovo."² Na drugom mjestu Horvat je izričito naveo da su djeca Josipa (Jožike) i Luje Franka odvedena u Liku i ondje pobacana u jame.³ Naprotiv i srećom, dvoje djece Josipa Franka uspjelo je izbjeći sudbini koju joj je namijenio ustaški režim, ali Horvatova neupućenost ne bi trebala čuditi. Ubrzo po svršetku Drugoga svjetskog rata svi su preživjeli članovi obitelji napustili Đakovo i Hrvatsku, a uspomene na njih su izbljedgele te nije začudno da su Đakovčani, pa i Mato Horvat, mogli pretpostaviti da nitko od članova obitelji nije preživio holokaust.⁴ Podaci prikupljeni u literaturi, novinstvu i arhivskom gradivu, kao i izuzetno važna svjedočanstva preživjelih članova obitelji, dostatni su za rekonstrukciju prisutnosti ove obitelji u životu Đakova, napose u gospodarskim i društvenim sferama toga života.

1 Branko OSTAJMER, "Dr. Mato Horvat i njegov rukopis 'Građa za kulturnu prošlost Đakova koja se odnosi na đakovačke Židove i one iz Vrpolja'", *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 10/2011, 208.-209., 210., 212., 217.-218.

2 B. OSTAJMER, "Dr. Mato Horvat", 209.

3 *Isto*, 218.

4 Rafael Frank se prisjeća događaja iz 1963. godine kada je posjetio Đakovo i putem do groblja susretao neke stare Đakovčane, pri čemu su oni čudili da su neki članovi obitelji Frank preživjeli.

Podrijetlo

Obitelj Frank naselila se u Đakovu krajem 19. stoljeća, vjerojatno između 1885. i 1890. godine. Kao i većina đakovačkih Židova, i Frankovi doseljavaju iz Mađarske. Prethodni zavičaj bio im je u Baranji, po svemu sudeći u malenom mjestu Marok (Márok, Németmárok ili Deutschmarok), mjesta koje je u 19. stoljeću bilo dio vlastelinstva Darda, spadalo u okvir kotara Mohač, u okvir židovske bogoštovne općine u Dardi te bilo dominantno naseljeno Nijemcima. Sredinom 19. stoljeća u Maroku je živjelo 350 rimokatolika i 5 Židova.⁵

Rodonačelnik đakovačke grane obitelji Frank bio je Mayer Frank. Rođen je u Dardi 11. siječnja 1860. godine, što znači da je u vrijeme dolaska u Đakovo bio nadomak 30. godini života. Bio je zakonito dijete Emanuela Franka i Tereze (Rezi, Rosi) rođene Kohn, a kao prebivalište obitelji u Mayerovu izvatku iz matice rođenih bio je naveden “D. Marok” (vjerojatno Deutschmarok).⁶

U novinstvu i drugim izvorima Mayer Frank je često naveden kao Majer Frank, a ponekad i kao Moritz Frank, u čemu se odražava njegov mađarski zavičaj. Možemo se, također, susresti i s kroatiziranim oblikom njegova osobnog imena – Mavro. Mayer Frank je u Đakovo najvjerojatnije došao s majkom Terezijom (1830.–1907.), koja počiva u obiteljskoj grobnici na đakovačkom groblju.⁷

Mayer Frank

Kao i većina đakovačkih boljestojećih Židova, i Mayer Frank bio je trgovac. Godine 1890., zasigurno nedugo po naseljavanju u Đakovu, Frank je u otvorio trgovinu koja se prvenstveno bavila prometom žitarica i drugih poljoprivrednih (“zemaljskih”) proizvoda. Ta je trgovina prolazila kroz us-

5 András VÁLYI, *Magyar országnak leirása*, sv. II, Buda 1799., 581.; Victor HORNYÁNSKY (prir.), *Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn und der serbischen Woiewodschaft mit dem temescher Banate*, Pest 1858., 239. Mjesto Marok se danas nalazi u mađarskom dijelu Baranje.

6 Izvadak iz matice rođenih, Rabinat kao izraelitički Matični ured u Dardi, Darda, 4. VI. 1939. Izvornik u posjedu Rafaela Franka, kopija u posjedu autora.

7 Otac Emanuel nije pokopan u Đakovu, pa bi se moglo pretpostaviti da je on preminuo ranije, u Maroku ili Dardi.

pone i padove, ali opstojala je sve do Drugoga svjetskog rata te bila osnovicom egzistencije većega dijela obitelji Frank. Nakon uništenja većega dijela obitelji te odlaska preživjelih članova obitelji Frank, tvrtka i nekretnine su nacionalizirane i tvrtka je nastavila djelovati u okrilju Poljoprivredno-industrijskog kombinata (PIK) Đakovo.

Prema dostupnim podacima, čini se da Frankova trgovina nije bila službeno protokolirana u Trgovačkom registru osječkoga Sudbenog stola. Godine 1909. spominje ga se kao neprotokoliranog trgovca i to vezano uz određene poteškoće u poslovanju, uslijed kojih je privremeno bio zapao u stečaj.⁸ U svakom slučaju, te poteškoće nisu bile trajne naravni i ubrzo su prebrođene za što najbolju potvrdu nalazimo u vrlo solidnom imovinskom stanju odraženom u stalnom rastu Frankovih poreznih zaduženja.

Relativno brz uzlet trgovine poljoprivrednim proizvodima svjedoči o okretности i sposobnosti Mayera Franka, a već početkom 20. stoljeća on se – promatrano kroz prizmu uplaćenoga godišnjeg poreza – ubraja među imućnije žitelje ne samo u Đakovu, nego i u okviru tadašnje Virovitičke županije (sa sjedištem u Osijeku). Štoviše, Mayer Frank je 1905. godine po prvi put našao među 54 najviših uplatitelja poreza u Virovitičkoj županiji (tzv. “veleporeznici”) čime je izravno postao članom skupštine Virovitičke županije.⁹ Naime, županijske skupštine tadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije sastavljane su na način da je pola članova bilo izabirano na izborima, dok je druga polovica stjecala pravo temeljem uplaćenoga poreza.

Frankova trgovina je i narednih godina, sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije, stabilno poslovala te su i njezini prihodi, kao i porezno opterećenje, postajali sve viši. Slijedom toga, i Mayer Frank je zadržao status županijskoga skupštinara.

Kao skupštinar, Mayer Frank nije bio osobito aktivan. Veoma je izgledno da je on u Đakovu, mjestu u kojem njemački jezik bio jedan od razgovornih među građanstvom, sporo učio hrvatski jezik, pa da ga je i to ometalo u možebitnom aktivnijem sudjelovanju u skupštinskim raspravama. Povremeno se ipak zauzimao za interese Đakova i Đakovštine. Na primjer, založio se za

8 Za stečajnoga povjerenika bio je imenovan sudbeni pristav Zdenko Novak, a za stečajnoga upravitelja đakovački odvjetnik dr. Antun Švarcmajer. “Stečaj”, *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, XXXV/1909, br. 2, 199.

9 “Novi županijski skupštinari”, *Narodna obrana* (Osijek), god. IV., br. 125, ponedjeljak, 29. V. 1905., 3.

izgradnju vicinalne pruge Našice – Đakovo,¹⁰ pruge koja bi – da je bila izgrađena – zasigurno značajno doprinijela trgovačkom i gospodarskom napretku Đakova i okolice.

Tablica 1. Uplaćeni porez Mayera Franka¹¹

Godina	Uplaćeni porez (u krunama)	Redno mjesto u popisu poreznih uplatitelja ¹
1905.	951,44	54.
1906.	951,44	53.
1907.	-	-
1909.	1194,53	49.
1910.	1332,60	43.
1911.	1332,60	45.
1912.	1643,34	32.
1913.	1478,48	33.
1914.	1772,33	31.
1915.	3321,63	20.
1916.	3540,95	20.
1917.	3392,01	18.
1918.	3092,90	24.

Godine 1914. izbio je svjetski rat i odužio se više negoli je ijedna od zaraćenih strana isprva mogla pretpostaviti. Rat se s vremenom pretvorio u rat iscrpljivanja, ponajprije ekonomskoga, i tijekom četiri i pol ratne godine potrošeni su golemi ekonomski resursi, od hrane nadalje. Potrebe opskrbe vojske, kao i civilnoga stanovništva, otvarale su mogućnost zarade trgovcima, a napose trgovcima žitaricama. I tvrtka Mayera Franka, kao i đakovačka tvrtka Goldberger i Guttman, koja je bila usko povezana s Mayerom Frankom,

10 Borislav BIJELIĆ, *Đakovo u prijedlozima i projektima željezničkih pruga do 1914. godine*, Đakovo 2004., 83.

11 Tablica je pretežno sastavljena na temelju službenih podataka objavljivanih *Vjesniku županije virovitičke* te godišnjim tiskanim izvješćima o djelovanju vlasti Virovitičke županije.

također je ostvarivala dobit,¹² ali pritom je potrebno naglasiti da je značajan dio te dobiti bio izgubljen putem uplata ratnoga zajma.¹³ Prema dostupnim podacima, Mayer Frank je tijekom Prvoga svjetskog rata uplatio ukupno 82.000 kruna ratnoga zajma,¹⁴ a rođaci obitelji Frank, veletrgovci, odnosno tvrtka Goldberger i Guttman, uplatila je i više – 210.000 kruna.¹⁵ I drugi članovi obitelji također su izdvajali manje svote, pa znamo da je Lujo Frank uplatio 1000 kruna za 6. ratni zajam.¹⁶ Sav uplaćeni novac, za kojega je Monarhija jamčila da će biti vraćen s velikim kamatama, potpuno je izgubljen s ratnim porazom 1918. godine.

Svršetak rata u hrvatskim zemljama bio je, između ostaloga, obilježen i velikim socijalno-političkim napetostima i nemirima u kojima je ponajviše stradala imovina plemstva, veleposjednika i imućnih trgovaca koji su, prema raširenom dojmu, tijekom rata ostvarili znatnu dobit. Donekle iznenađuje da se Frankovi, barem ako je suditi prema dostupnim povijesnim izvorima, nisu našli na udaru ogorčenih masa, iako su i u Đakovu imućni trgovci židovskoga porijekla također teško postradali.¹⁷

Nestašica živežnih namirnica i velika skupoća, koje su zavladaile tijekom Prvoga svjetskog rata, ostale su prisutne i u poratnim mjesecima. Nove đakovačke mjesne vlasti nastojale su riješiti nastale probleme. Kao i tijekom rata, ponovno se putem aprovizacije nastojalo udovoljiti osnovnim životnim potrebama stanovništva, a vlasti nisu prezale niti pred zaplijenama raznih namirnica od onih Đakovčana – napose trgovaca – koji su raspolagali s većim zalihama istih. Tako je zabilježeno da je u lipnju 1919. nekolicini Đakovčana, među kojima je bio i Frank ml. (vjerojatno Josip ili Lujo) zaplijenjena veća količina šećera te predana mjesnoj aprovizaciji.¹⁸

12 Iz podataka navedenih u tablici razvidno je kako je tvrtka Mayer Frank u ratnim početnim godinama doživjela uzlet očitovan u povećim poreznim obavezama, a zasigurno i u dobiti. Već u drugoj polovici rata bila je vidljiva stagnacija.

13 O ratnomu zajmu i njegovim uplatama na tlu Đakovštine vidi više u: Branko OSTAJMER, "Upisi ratnoga zajma u Đakovu i Đakovštini 1914.–1918.", *Zbornik Muzeja Đakovštine*, sv. 11, Đakovo 2013., 85.-138.

14 B. OSTAJMER, "Upisi ratnoga zajma", 113.

15 *Isto*.

16 *Isto*, 123.

17 O zbivanjima u Đakovu koncem Prvoga svjetskog rata vidi više u: Vladimir GEIGER, "Skica za povijest Đakova i Đakovštine u vrijeme Države Slovenaca, Hrvata i Srba, 29. listopada – 1. prosinca 1918.", *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 11/2013, 7.-84.

18 *Glas slobode* (Đakovo), br. 31, 8. VI. 1919., 2.

Unatoč svemu, tvrtka Mayera Franka preživjela je sve nedaće te nastavila djelovati i u novoj državnoj tvorevini. Uz oca Mayera, sve su veću ulogu u vođenju poslova počela preuzimati i njegova djeca, napose sinovi Josip i Lujo.

Nakon rata Frankovi su kupili i polovicu nekadašnje stare austrijske vojarne, poznate među Đakovčanima kao Terezijanska kasarna ili jednostavno Kasarna. Veliki kompleks, sagrađen sredinom 18. stoljeća i smješten u Šedivijevoj ulici (po staroj numeraciji kućni broj 475, a danas Ulica Vladimira Nazora 2) podijeljen je nakon rata na više dijelova i prodan raznim vlasnicima.¹⁹ Zapadni dio imala je u najmu za vrijeme Prvoga svjetskog rata tvrtka Goldberger i Guttmann. Po isteku najma, 1921. godine, u posjed te polovice stupila je Gospodarska voćarska, povrtlarska i vinogradarska zadruga Vesna, no zadruga je već 1925. posjed podijelila i prodala. Polovicu su kupila braća Izidor i Milan Guttmann koji su u zgradama uredili skladišta za žito, a drugu polovicu trgovac Makso Krakauer koji je svoj dio prodao Josipu i Luji Franku. Na taj način je zapadna polovica nekadašnje kasarne došla u posjed obitelji Frank i Guttmann.²⁰ Posjed Frankovih sastojao se – prema sjećanju Rafaela Franka – od kuće, skladišta i voćnjaka.

Mayer Frank bio je u braku s Nanetom rođenom Hahn (1867.–1929.) i imali su tri sina – Josipa (Jožika, Joza) (Đakovo, 1898.), Luju (Đakovo, 1899.) i Dragutina (Karlo, Karla) (Đakovo, 1902.). Mayer Frank preminuo je u 29. kolovoza 1929., u 69. godini života, te je pokopan 1. rujna.²¹ Mayerova supruga Naneta preminula je nešto ranije iste, 1929. godine. Pokopani su na đakovačkom židovskom groblju, pod jednim od najvećih nadgrobnih spomenika na tom groblju.

Nakon očeve smrti sinovi Josip i Lujo preuzeli su uhodanu tvrtku kojoj nisu mijenjali ime.

19 Od čitavoga kompleksa nije ništa sačuvano, a posljednji su dijelovi porušeni 1988. godine.

20 O Terezijanskoj kasarni i njezinim vlasnicima, kao i o zgradama podignutim na mjestu kasarne te njihovim vlasnicima vidi više u: Željko LEKŠIĆ, "Terezijanska kasarna u Đakovu", *Đakovački vezovi. Prigodna revija* 1990, Đakovo 1990., 38.-39.

21 [Osmrtnica], *Židov* (Zagreb), god. XIII., br. 36, 6. IX. 1929., 12.

Josip Frank

Josip Frank se ženio dva puta. Prva supruga bila mu je Edita (Eda) rođena Goldberger (1908.–1931.) i s njom je imao sina Rubena (Đakovo, 4. srpnja 1927.). Nakon rane suprugine smrti, Josip je oženio Ružu Goldberger, Editinu sestru, te s njom u braku imao još dvoje djece, kći Rut (Đakovo, 22. studenoga 1932.) te sina Rafaela (Rafo) (Đakovo, 12. lipnja 1937.). Obitelj Goldberger bila je iz Vukovara, a Edita i Ruža bile su kćeri Jakoba Goldbergera i Anike Johane rođene Guttman (rođena u Đakovu).²²

Obitelj Josipa Franka, 1940. godine

Lujo Frank

Lujo Frank oženio je Neli (Nela, Nelly) Kohn (Slavonski Brod, 1905.–Auschwitz, 1942.) i s njom imao dvoje djece, sina Ivora (1932.) i kći Mirjam (Đakovo, 1937.).

22 Osim kćeri Edite i Ruže, Jakob i Anika Johana Goldberger imali su još i dva sina, Mavru i Ignaca.

Dragutin Frank

Za razliku od braće Josipa i Luje, Dragutin Frank napustio je Đakovo te radnu i životnu sredinu našao u Pakracu. Bio je drvni stručnjak te kao takav zaposlenik Tvrtke “Slavex”. Isprva je bio činovnik, a kasnije i direktor, odnosno ravnatelj uprave.²³ Oženio je Đakovčanku Zoru Lošić (Loschitz). U braku su imali sina i kćer, Zlatka (Meir) (Pakrac, 1933.–2011.) i Nadu (Ester) (Pakrac, 1936.).²⁴

Frankovi – istaknuti članovi đakovačke židovske zajednice

Obitelj Frank bila je tradicionalna židovska obitelj u kojoj se mnogo držalo do vjere i vjerskih rituala. Sve generacije redovno su išle na bogoslužja u sinagogu, domaćinstvo je bilo košer (s posebnim priborom i posuđem za bezmesna i posebnim priborom i posuđem za mesna jela, poseban jedaći pribor za Pesah). U dane židovskih blagdana (Roš hašana, Jom Kiper, Sukes, Januka, Purim, Pesah, Shavues) u domu Josipa Franka tradicionalno su se okupljali članovi obitelji.²⁵

Središte društvenoga života đakovačkih Židova nalazilo se u sinagogi i Židovskoj bogoštovnoj općini, smještenoj tik do sinagoge, ali i u dobrotvornim, kulturnim i sportskim društvima koja se osnivaju od sredine 19. stoljeća dalje. U svim tim aktivnostima obitelji Frank pripadalo je zapaženo mjesto. Očitovalo se to, prije svega, u dužnostima koje su obnašali Mayer Frank i njegov sin Josip.

Mayer Frank bio je dugogodišnji predsjednik (od 1902. do 1929. godine) židovskoga dobrotvornog društva Chevra Kadischa – društva za svrhu spasa (Chevra Kadischa – Verein zum Zwecke des Heiles). To društvo, najdugovječnije društvo đakovačkih Židova, osnovano je najvjerojatnije 1861. godine, a društvena su pravila donesena 1885. godine. Dugo vremena Chevra

23 *Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini. Dokumenti i podaci u vremenu oktobar 1918 – maj 1945*, Slavonski Brod 1970., 198., 212. Drvna industrija “Slavex” nastavila je tradiciju pakračke pilane koja je otvorena 1892. godine.

24 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 19. kolovoza 2010.; B. OSTAJMER, “Dr. Mato Horvat”, 218.

25 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 19. kolovoza 2010.

Kadisha je ostala jedino đakovačko židovsko društvo.²⁶ Jedno od osnovnih područja djelovanja Chevre Kadische bila je skrb o groblju židovske zajednice. Upravo za predsjedništva Mayera Franka đakovačko židovsko groblje bilo je prošireno otkupom novih čestica do svoga najvećeg opsega. Tijekom Drugoga svjetskog rata (1941.–1942.) na đakovačkom židovskom groblju pokapane su i žene i djeca – žrtve Sabirnog logora Đakovo. To logoraško groblje, s upisanim imenima svih žrtava, jedinstveno je na svijetu.

Po slomu Austro-Ugarske Monarhije i stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Chevra Kadischa je nastavila s djelovanjem, s tim da su 1922. godine bila donesena nova pravila.²⁷

Ako ne ranije, Mayer Frank je 1910. godine također bio i član vodstva (odbornik) Židovske (Izraelitske) bogoštovne općine u Đakovu.²⁸ Naposljetku, Mayer Frank je duži niz godina obnašao i dužnost pročelnika hrama (gabaj), odnosno bio je na čelu višečlane uprave koja je skrbila o financijskim i drugim potrebama đakovačke sinagoge.²⁹ Pročelnika hrama birali su članovi općine, prvenstveno vodeći račun o ugledu i sposobnostima kandidata.

Josip Frank obnašao je tijekom dugoga niza godina dužnosti tajnika i predsjednika đakovačke Židovske općine. Najprije je bio izabran za tajnika, a potom, nakon ostavke dr. Žige Neumana, bio je 1931. godine izabran za predsjednika Općine.³⁰ Na toj se dužnosti zadržao do 1941. godine, odnosno bio je posljednji predsjednik đakovačke Židovske općine.³¹

U vrijeme predsjednika Josipa Franka uveden je u židovski hram u Đakovu sinagogalni mješoviti pjevački zbor uz pratnju orgulja. Taj pjevački zbor pjevao je psalme i molitve u slavu Božju. Dirigent toga zbora bio je vrlo agilni zborovođa Pavo Kempf koji je i sam u tom zboru pjevao sve do travnja 1941.³²

26 Više o društvu Chevra Kadischa vidi u: Vladimir GEIGER, "Osnivanje i pravila židovskih društava u Đakovu", *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 6/2003, 68.-77.

27 V. GEIGER, "Osnivanje i pravila", 73.

28 *Štatut Izraelitske bogoštovne obćine u Đakovu*, Đakovo 1910., 31.

29 *Jevrejski almanah za godinu 5686 / 1925-1926*, ur. Leopold Fischer i Mojsije Margel, Vršac 1925., 294.; *Jevrejski almanah za godinu 5687 / 1926-1927*, ur. Leopold Fischer, Vršac 1926., 196.; *Jevrejski almanah za godinu 5688 / 1927-1928*, ur. Leopold Fischer, Vršac 1927., 208.

30 "Novosti iz Đakova", *Hrvatski list* (Osijek), br. 223 (4767), 15. VIII. 1934., 6.,

31 Mato Horvat pogrešno navodi da je Josip Frank dužnost predsjednika Općine obnašao od 1931. godine. B. OSTAJMER, "Dr. Mato Horvat", 208.

32 B. OSTAJMER, "Dr. Mato Horvat", 209.

U međuratnom razdoblju Josip Frank je bio sveprisutan u životu đakovačke židovske zajednice, a jedna od niza njegovih dužnosti i uloga bila je i dužnost blagajnika Židovskoga kulturnog i športskog udruženja.³³

U vijećnici Židovske bogoštovne općine (Jevrejske vjeroispovjedne općine) u Đakovu, 7. veljače 1932., zaključeno je jednoglasno, da se osnuje Udruženje cionističkih žena (Wizo) podružnica Đakovo. Svrha Udruženja bilo je buđenje i održavanje svijesti o židovstvu među židovskim ženama te promicanje suradnje “u svim područjima židovskog obnovenog rada, a naročito u onim granama, koje se odnose na položaj žene i djeteta u Palestini”.³⁴ Među osnivačicama društva bile su i Nela (Nelly), Ruža i Zora Frank.³⁵ Pri konstituiranju Udruženja, kojemu je prisustvovao i tajnik Općine Josip Frank, Nelly Frank je bila izabrana za kulturnu referenticu, a Ruža Frank za referenticu za narodni fond.³⁶ Sastanci Udruženja održavali su se nedjeljom u zgradi Židovske općine.³⁷

Uključenost triju članica obitelji Frank (Nelly, Ruža i Zora) te Josipa Franka u osnutak Udruženja cionističkih žena potvrđuje da su i članovi obitelji Frank pristali uz cionističku ideju³⁸ kojoj je relativno dugo trebalo da u Đakovu, kao i mnogim drugim hrvatskim gradovima, uhvati čvršćeg korijena. Važno je u tom smislu istaknuti i činjenicu da je Josip Frank također bio povjerenik Židovskoga narodnog fonda (KKL / Keren Kajemet) u Đakovu.³⁹ Kerem Kajemet je osnovan 1901. godine i bio je glavni fond za kupnju zemlje u Palestini u svrhu naseljavanja Židova.

Podaci o kulturnom životu đakovačkih Židova vrlo su oskudni, tako da možemo samo nagađati o opsegu uključenosti članova obitelji Frank. Ono što znamo jest da je Josip Frank, primjerice, 1923. godine sudjelovao u zabavi s koncertom koju je 6. veljače 1923. organiziralo Židovsko gospojinsko društvo.⁴⁰ Prethodno je spomenuto da je Josip Frank bio blagajnik đakovačkoga

33 *Jevrejski almanah za godinu 5686 / 1925-1926*, 294.; *Jevrejski almanah za godinu 5687 / 1926-1927*, 196.; *Jevrejski almanah za godinu 5688 / 1927-1928*, 209.

34 Više o đakovačkoj podružnici Udruženja cionističkih žena vidi u: V. GEIGER, “Osnivanje i pravila”, 77.-81.

35 V. GEIGER, “Osnivanje i pravila”, 77.

36 *Isto*.

37 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 27. lipnja 2015.

38 Cionizam je židovski pokret koji za cilj ima okupljanje svih Židova u nezavisnoj židovskoj državi

39 *Židov* (Zagreb), god. XXII., br. 1, 1938., 6.

40 *Narodni list* (Đakovo), god. II., br. 5., 3. II. 1923., 3.

Židovskoga kulturnog društva, pa je zanimljivo napomenuti da je nastupio i kao glumac u predstavi *Recept proti punicama*, priređenoj od strane toga društva i odigranoj u okviru *Jour fixa* u svratištu (hotelu) Central (22. XII. 1923.).⁴¹

Prisutnost obitelji u društvenom životu Đakova

Pojedinci iz obitelji Frank nisu bili članovi tek židovskih društva, već su se uključivali i u rad ostalih đakovačkih društava. Primjerice, Mayer Frank je bio među podupirateljima đakovačkoga Dobrovoljnog vatrogasnog društva.⁴² Nadalje, Josip Frank je od osnutka bio član nogometnoga Šport kluba Hajduk. Na prvoj glavnoj skupštini ovoga kluba, održanoj 12. prosinca 1920., Josip Frank je bio izabran za potpredsjednika.⁴³ Nedugo potom članstvu Hajduka pridružio se također i Josipov brat Lujo, a oba su bili među utemeljiteljnim članovima kluba (zajedno s povećom skupinom drugih uglednih Đakovčana).⁴⁴ Šport klub Hajduk je ispočetka bio relativno uspješan, no vrlo skoro djelovanje kluba bilo je opterećeno poteškoćama koje su se prema isteku 1920-ih godina dodatno i nepovratno produbljivale. Braća Frank su klub, po svemu sudeći, napustili i prije njegova definitivnog gašenja do kojeg je došlo 1929. ili eventualno 1930. godine. Naime, Lujo Frank je već koncem 1920-ih bio u upravi drugoga đakovačkog nogometnog kluba, Šport kluba Certissa,⁴⁵ a u članstvu istoga kluba bio je vjerojatno i Josip Frank za kojega znamo da je na klupskoj skupštini 1933. godine bio izabran za potpredsjednika đakovačke Certisse.⁴⁶

Frankovi i politika

Kada je riječ o političkom životu Đakova, članovi obitelji Frank nisu se osobito isticali, ali njihova su se imena, a naročito se to odnosi na Mayera i Josipa, povremeno pojavljivala u okviru stranačkih, odnosno političkih

41 B. OSTAJMER, "Dr. Mato Horvat", 212.

42 *Zapisnik o XXXI. glavnoj redovitoj skupštini dobrovoljnog vatrogasnog društva u Đakovu, dana 5. siječnja 1906. održavanoj*, Tisak Maksa Brucka, Đakovo, [1906.], 21.

43 Borislav BIJELIĆ, *Nogomet u Đakovu 1908.-1962.*, Đakovo 2009., 35.

44 B. BIJELIĆ, *Nogomet u Đakovu*, 37.

45 B. BIJELIĆ, *Nogomet u Đakovu*, 74., 79.

46 B. BIJELIĆ, *Nogomet u Đakovu*, 93.

prepirki. Kraljevska Jugoslavija bila je praktično tijekom cjelokupnoga svog postojanja u političkoj krizi, a politički odnosi bili su krajnje zaoštreni (ponajprije među dvama najvećim narodima) i u takvu se ozračju teško uspijevalo postići konsenzus oko bilo kojega važnijeg pitanja. Žrvnju hrvatsko-srpskih političkih sukoba nisu mogle izbjeći ni manjine, naročito one koje nisu bile dovoljno snažne ili brojne da bi se organizirale u zasebnu stranku. Političke snage koje su podržavale beogradski režim, kao i one koje su stajale u oporbi, smatrale su da imaju pravo očekivati od Židova da se priključe upravo njihovim redovima. U takvim prilikama, koje su se preslikavale i u đakovačkoj sredini, gotovo niti jednom uglednijem građaninu, čak i da je htio, nije uspijevalo ostati politički posve bezbojan i nevidljiv. Iznimka nisu bili ni Frankovi. Za ilustraciju se mogu navesti dva primjera.

U prosincu 1923. godine u Đakovu su održani naknadni općinski izbori na kojima se imalo izabrati jedanaest općinskih zastupnika (imali su zamijeniti predstavnike Hrvatske republikanske seljačke stranke koji su bili suspendirani radi oponiranja beogradskim vlastima). Značajan dio đakovačkih Židova odlučio je tom prigodom na birališta istupiti s vlastitom izbornom listom. Budući da su time iznevjerene nade pojedinih koji su se nadali podršci Židova, nije nimalo neočekivano da je ta odluka bila popraćena i negativnim reakcijama. “Ima i onih koji se ljute i prijete” – komentirao je prorežimski đakovački *Narodni list*.⁴⁷ Na izbornoj listi, službeno nazvanoj “Samostalna židovska kandidatska lista”, bio je i Mayer Frank, a nositelj joj je bio Milan Guttmann.⁴⁸ Frank je bio na devetom mjestu tako da nije imao realnih izgleda za izbor u zastupstvo. Općinski izbori su održani 22. prosinca i među jedanaest izabranih zastupnika bio je i Milan Guttmann, nositelj samostalne židovske liste, s time da su u općinsko zastupstvo s drugih lista izabrana još dva Židova – ljekarnik Hugo Fuchs te knjižar i tiskar Makso Bruck.⁴⁹

Velik dio đakovačkih Židova iskazivao se pristašama vladajućega sustava, pri čemu je teško razlučiti koliko je takvo opredjeljenje bilo rezultat uvjerenja, a koliko podlijevanju pritiscima.⁵⁰ Među takvima je, po svemu sudeći,

47 “Posebna židovska listina”, *Narodni list* (Đakovo), god. II., br. 49, 15. XII. 1923., 2.

48 Pored njih, na listi su bila i sljedeća imena: dr. Žiga Spitzer, Edo Neuman, Josip Berger, Šimo Spitzer, Jakob Türkl, Makso Krakauer, Josip Wollner, Edvin Schwartz i Jakob Silberberg. Svi su bili iz Đakova, a osim Žige Spitzera (odvjetnik) te Ede Neumana (mesar) svi su bili trgovci. “Oglas”, *Narodni list* (Đakovo), god. II., br. 49, 15. XII. 1923., 3.,

49 “Poslije opć. izbora”, *Narodni list* (Đakovo), god. II., br. 51, 31. XII. 1923., 1.

50 Početkom 1920-ih godina prevladao je dojam da jugoslavenski, pa i hrvatski Židovi većinom

bio je Josip Frank. Njegovo ime se u drugoj polovici 1930-ih godina, također prilikom đakovačkih općinskih izbora, našlo među uglednicima koji su podržavali tzv. „građansku listu”. Ta izborna lista bila je sačinjena mahom od poznatih mjesnih nositelja i pristaša beogradskog režima, zbog čega su ju đakovački članovi Hrvatske seljačke stranke nazivali Jeftićevačko-četničkom listom.⁵¹

Holokaust

Đakovačka životna kolotečina razbijena je u travnju 1941. agresijom Njemačkoga Reicha, Kraljevine Italije i njihovih saveznika te posljedičnim stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske. Ako je i moglo biti iluzija oko statusa Židova u novonastaloj državnoj tvorevini, one su se raspršile već sredinom travnja. Antižidovska histerija postala je vrlo skoro opipljiva i u malom Đakovu, a tomu je doprinio i tadašnji tisak. Za ilustraciju navedenoga dovoljno je spomenuti kako je nedugo nakon osnutka Nezavisne Države Hrvatske (i) u Đakovu upriličeno prikazivanje zloglasnoga nacističkog propagandnog filma *Židov Süß* (*Jud Süß*).⁵² Ne znamo koliko je Đakovčana pogledalo taj film, koliko ih je padalo pod utjecaj propagande i počelo svoje židovske sugrađane gledati drugim očima, ali neupitno je da je (i) takvih bilo. Dubok trag u sjećanju Rafaela i Rut Frank – u to vrijeme djece od sedam i pol te nepune četiri godine – ostavio je napad skupine ljudi na njihovu kuću, počinjen nakon projekcije toga filma. Prema sjećanju Rafaela Franka:

“Sjećam se prve neočekivane iznenade [iznenadnog napada – op. B. O.]. Bilo je predvečer, sjedio sam sa sestrom, čitala mi je ili pripovijedala neku priču. Iznenadno pao je u sobu kamen kroz razbijeni prozor. Nakon prvog kamena palo je mnogo kamena po svim prozorima

pristaju uz Srpsku narodnu radikalnu stranku kao najjaču i režimsku stranku. Budući da je izborno izjašnjavanje bilo javno te da se svaki predani glas evidentirao, točno se znalo tko je za koga glasao. Stoga je nesumnjivo bilo istina da je u velikoj mjeri upravo konformizam određivao političko opredjeljenje hrvatskih Židova. Ivo GOLDSTEIN, *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Zagreb 2005., 69.

51 Borislav BIJELIĆ, Sedam desetljeća đakovački plakata i letaka, Đakovo 2010., 3. (plakat naslovljen “Braćo izbornici, Đakovčani!”).

52 *Židov Süß* slovi kao najantisemitskiji film svih vremena. Snimljen je 1940. godine po nalogu nacističkog ministra propagande Josepha Goebbelsa. Predložak filma bila je pripovijetka njemačkoga književnika Wilhelma Hauffa iz 1827. godine.

sa strane Šedivijeve ulice. Na ulici u sumraku bila je družina koja je došla poslije predstave filma 'Židov Zis'. Moj otac i brat Ruben su ih otjerali. Drugog dana došao je staklar popraviti štetu. Poslije podne po povratku iz škole su razbili samo jedan prozor."⁵³

Ubrzo nakon tog događaja Židovima je bilo zabranjeno pohađati školu, pa su tako i Ruben i Rut Frank bili prisiljeni prekinuti svoje obrazovanje. Ruben je u to vrijeme pohađao srednju školu u Osijeku.⁵⁴

Raznim drugim odredbama donesenima od travnja do lipnja 1941. godine Židovi su bili posve isključeni iz javnoga života Nezavisne Države Hrvatske, a iznimka nije bilo ni Đakovo. Ustaški povjerenik u Đakovu Franjo Brajer donio je odredbu kojom se zabranjivalo kretanje Židovima po ulicama od 19 do 6 sati ujutro, zatim je bilo zabranjeno Židovima kretanje po parkovima i sjedenje na klupama, u javnosti su smjela ići najviše po dva Židova zajedno, a Židovima je, k tome, bilo zabranjeno bilo kakvo sastajanje. Brajerova odredba branila je također Židovima da na sajmovima kupuju prije 10 sati, a u trgovinama im je kupnja bila dozvoljena između 15 i 17 sati.⁵⁵ Nešto kasnije, 13. svibnja 1941., đakovačkim su Židovima bile podijeljene i žute trake s natpisom "Židov" i bili su obvezani nositi ih na vidljivu mjestu.⁵⁶ S ponižavanjima židovskih sugrađana pošlo se i dalje, pa tako stariji Đakovčani pamte kako su ugledni Židovi bili prisiljavani mesti ulice.⁵⁷

No, najzloslutnija najava pogroma koji se pripremao bio je palež đakovačke sinagoge koji se zbio u večernjim satima 19. travnja 1941., uoči rođendana Adolfa Hitlera (20. travnja). Zajedno sa sinagogom u podmetnutom požaru izgorjela je i zgrada Židovske općine, uključivši i cjelokupan arhiv Općine.⁵⁸ Prema kasnijem sjećanju Đakovčanina Ivana Solića, koji je živio u

53 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 19. kolovoza 2010.

54 E-mail poruke Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 19. kolovoza 2010., 4. listopada 2015. i 31. listopada 2015.

55 Ista odredba sadržavala je i kazne: za prvi prijestup 5000 dinara, drugi 10 000, a treći 25 000 dinara i zatvor. "Mjere za Židove", *Hrvatska obrana* (Đakovo), god. I. (XXII.), br. 3 (17), 25. V. 1941., 8.

56 Novinska vijest o podjeli traka bila je u osječkom *Hrvatskom listu* popraćena komentarom: "U malenom Đakovu imade 400 Židova." "Đakovačka kronika", *Hrvatski list* (Osijek), god., br. 134 (7114), 16. V. 1941., 10.

57 Sjećanje dr. Ivana Kirhmajera.

58 Stjepan BRLOŠIĆ, *Đakovština u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945.*, Đakovo 1986., 68.; Vladimir GEIGER, "Nijemci Đakova i Đakovštine u Drugom svjet-

susjedstvu sinagoge i Židovske općine, Josip Frank je bio prisutan prilikom paleža sinagoge, no povukao se i sakrio kod sugrađanina Silberberga.⁵⁹

Tek nekoliko dana po okončanju borbi i osnutku Nezavisne Države Hrvatske, mjesno vojno zapovjedništvo za mjesto i kotar Đakovo imenovalo je povjerenike za trgovine i privredna poduzeća u vlasništvu Židova, pa je pritom za tt. Josip Frank imenovan je Franjo Wittner.⁶⁰ U kolovožu je tvrtka i potpuno oduzeta, a vlasnici Josip i Lujo Frank bili su izvlašteni: odlukom Sudbenog stola u Osijeku od 30. kolovoza 1941. upisan je u trgovačkom registru Ivan Vrkić kao upravni povjerenik tvrtke *Majer Frank, Đakovo, vlasnici Frank Josip i Lujo, trgovina zemaljskih proizvoda i uljanih sjemenja*. U isti su mah Josip i Lujo Frank bili u registru brisani kao zastupnici i ovlašteni potpisnici tvrtke.⁶¹ Tvrtkom i nekretninama obitelji Frank potom je raspolagala Državna riznica Nezavisne Države Hrvatske. Tvrtka je naposljetku 19. siječnja 1943. bila prodana "Agrariji" – Njemačkoj centralnoj nabavnoj i prodajnoj zadrugi s o. j. u Osijeku ("Agraria" deutsche Zentral Ein- und Verkaufsgenossenschaft m. b. H. Essegg). Ukupna ugovorena cijena iznosila je 2,019.710 kuna.⁶²

skom ratu (1941.-1945.)", Časopis za suvremenu povijest, god. 28, br. 3/1996., 401.; Željko LEKŠIĆ, "Sinagoga u Đakovu", Đakovački vezovi. Prigodna revija 2001., Đakovo 2001.; Željko LEKŠIĆ, "Sinagoga u Đakovu", Novi Omanut, br. 36-37, Zagreb, rujan-prosinac 1999., 10.; Vladimir GEIGER, Nijemci u Đakovu i Đakovštini, Zagreb, 2001., 146.; B. OSTAJMER, "Dr. Mato Horvat", 208.

59 U sjećanju se Josipa Franka netočno navodi kao posljednjega đakovačkog rabina. Ž. LEKŠIĆ, "Sinagoga u Đakovu", 58.

60 "Povjerenici u đakovačkim trgovinama", *Hrvatska obrana* (Đakovo), god. XXII., br. 14, 27. IV. 1941., 4. Usp. V. GEIGER, "Nijemci Đakova i Đakovštine", 404.; V. GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, 146.

61 "Trgovački registar", *Narodne novine* (Zagreb), god. CV., br. 169, 4. XI. 1941., 8. Posjed Josipa Franka bio je u neposrednoj blizini mlina Cereale u kojemu je tijekom 1941. i 1942. postojao logor za Židove (žene i djecu). U tom logoru su u proljeće 1942. izbile epidemije zaraznih bolesti pa je uprava logora na posjedu Frankovih, u povećoj staji koja se nalazila u krugu logora, organizirala privremenu karantenu za bolestima inficirane zatočenice koje su pristigle iz logora Stara Gradiška (u prostorijama staje bilo je smješteno oko 200 ljudi). Zoran VASILJEVIĆ, *Sabirni logor Đakovo*, Slavonski Brod 1988., 53.; Zoran VASILJEVIĆ, "Sabirni logor Đakovo", *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, god. 22, br. 1, Slavonski Brod 1985., 179.-218.

62 Ovlašteni prodavač u ime Državne riznice bio je Savez Napretkovih zadruga u Sarajevu za osiguranje, štednju i prirodu z. s o. j. u Sarajevu. Hrvatski državni arhiv Zagreb, Ministarstvo državne riznice – Odjel za novčarstvo, državnu imovinu i dugove, Ured za podržavljene imetake (PONOVA), Kupoprodajni ugovori, kut. 28.

Svi dosad navedeni oblici progona i pritisaka bili su tek uvertira fizičkoga uništenja Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Najprije su u studenom 1941. bili uhićeni Josip i Lujo Frank. Bili su odvedeni u logor Jasenovac iz kojega se više nisu vratili. Majka Ruža Frank je u siječnju 1942. Rut i Rafaela poslala u Osijek, k obitelji Glesinger, odnosno k svomu bratiću Ivanu (Hans) koji je živio u mješovitom braku bez djece.⁶³ Kasnije će se pokazati da im je ta odluka spasila živote. Rut i Rafael su ostali kod obitelji Glesinger te ondje dočekali i kraj rata.

Početkom 1942. ustaške vlasti su naložile Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku da pored mjesta Tenja izgradi naselje koje je trebalo biti geto za osječke Židove, a vrlo skoro se pokazalo da se u stvarnosti radilo o sabirnom i tranzitnom logoru iz kojega su Židovi Osijeka, Đakova i drugih mjesta otpremljeni na put bez povratka, u prvom redu u koncentracijski logor Auschwitz.⁶⁴ Među onima koje je zapao zadatak izgradnje naselja bio je i Ruben Frank. Ubrzo po izgradnji naselja / logora, u njega su bili preseljeni i Ruža i Ruben Frank. Zajedno s ostalim zatočenicima bili su sredinom (15.-22.) kolovoza 1942. otpremljeni u druge logore, manjim dijelom u Jasenovac, a većim u Auschwitz. Tek nekolicina od svih otpremljenih preživjela je rat i vratila se svojim domovima.

Uoči zatočenja Ruže i Rubena Franka u tenjski logor, bili su učinjeni napori da se barem Ruben, kao dijete, izvuče iz Nezavisne Države Hrvatske. Posrijedi je bila akcija spašavanja židovske djece u dobi između 10 do 16 godina, a inicirala ju je imućna filantropkinja Marija Bauer rođ. Mehman iz Istanbula, porijeklom iz Vinkovaca.⁶⁵ Glas o ovom poduhvatu dospio je i do Rubena Franka, o čemu svjedoči i njegovo pismo iz travnja 1942., upućeno majčinu bratiću Ivanu Glesingeru, koje donosim u cijelosti:

63 Ivan Glesinger (Osijek, 19. XII. 1896.–1953.) bio je sin Vilima (Wilhelma) i Antonije r. Guttman (rođena u Đakovu 1867. godine). Bio je oženjen Marijom r. Kapaunig (Trebinje, 1906.–Beč, 1971.). Stjepan SRŠAN - Vilim MATIĆ (prir.), *Zavičajnici grada Osijeka 1901.-1946.*, Osijek 2003., 253. Glesingerovi su do Drugoga svjetskog rata živjeli u Desatićinoj ulici 45, a na glavnom osječkom trgu su držali trgovinu tekstilom. Početkom rata obitelj je protjerana iz svoga doma te je ratne godine provela na adresi Anina ulica 88. E-mail poruke Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 2. i 3. listopada 2010.

64 Više o logoru Tenja vidjeti u: Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, "Od židovskog naselja u Tenji do sabirnog logora", *Scrinia Slavonica*, 6/2006, 497.-514.; Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja*, Osijek 2006., 127.-143.

65 O akciji vidjeti više u: Žani LEBL, "Kindertransport iz Nezavisne Države Hrvatske februara 1943. godine", *Zbornik, Jevrejski historijski muzej*, br. 9, Beograd 2009., 185.-352. (objavljeno također i u: Žani LEBL, *Da se ne zaboravi*, Beograd 2008.).

“Dragi Hans!

Evo nemoj se začuditi što sam se ja usudio pisati. Imam jednu malu molbu na tebe, a ta [je]da mi napišeš adresu gđe Bauer. Što imade kod Vas novoga. Što radi Rafo i Ruta također. Mama i ja smo zdravi što se i od Vas nadam čuti. Sutra šaljemo Onklu Jožiki⁶⁶ paket, i nadamo se da će ga primiti. Ako već ne cijeli, makar jedan dio. Po primitku ove karte molim Te da mi odmah odgovoriš. Srdačan pozdrav od Vašeg, Rubena.”⁶⁷

I zaista, ime Rubena Franka našlo se na popisu djece predviđene za iseljenje iz Nezavisne Države Hrvatske, sastavljenom 2. lipnja 1942., no do provedbe toga plemenitog nauma proteklo je mnogo vremena, previše da bi se sačuvalo živote Rubena Franka i mnoge druge djece.

Pored citiranoga pisma Rubena Franka, u posjedu obitelji Frank sačuvano je još nekoliko obiteljskih pisama iz 1941. i 1942. godine. Pisma su dragocjen povijesni izvor, istinski potresna svjedočanstva o stradanju jedne hrvatske židovske obitelji i predstavljaju najrječitiju osudu ustaških vlasti i njihovih pokrovitelja. Prije svega, pisma su ispunjena strahom i brigom, kao i nadom da bi obitelj možda ipak mogla kraj rata dočekati na okupu. Ta su nadanja, međutim, kao i za većinu drugih hrvatskih Židova, ostala neispunjena.

Od članova obitelji Frank, žrtvama holokausta postali su Josip, Ruža i Ruben Frank, te cijela obitelj Luje Franka: Lujo, supruga mu Neli i djeca Ivor i Mirjam. Josip, Lujo i Ruža su stradali u Jasenovcu, a Ruben, Neli, Ivor i Mirjam zasigurno u Auschwitzu. U nepotpunim popisima žrtava Auschwitza upisan je tek Ruben Frank. Kao datum njegove smrti naveden je 27. listopada 1942.⁶⁸ Još jednu potvrdu o tomu da je Ruben Frank zaista završio u Auschwitzu nalazimo u iskazu što ga je Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Narodne Republike Hrvatske po svršetku rata dao Donjomiholjčanin Dragutin Glaser, jedan od preživjelih zatočenika Auschwitza. Glaser je posvjedočio:

66 Stric Josip Frank, zatočenik Jasenovca.

67 Izvornik pisma u posjedu Rafaela Franka, kopija u posjedu autora.

68 *Sterbebücher von Auschwitz. Fragmente / Death Books from Auschwitz. Remnants / Księgi zgonów z Auschwitz. Fragmenty*, sv. II, A-L, Namensverzeichnis / Index of Names / Indeks nazwisk, München – New Providence – London – Paris 1995., 304.

“Iz prvog transporta koji je stigao 18. VIII. ušli su u logor [Auschwitz] Imro i Mavro Ehrlich iz D. Miholjca, Leo Rosenthal, Rudolf Ehrlich sa sinom Nikolom, Rubin [Ruben] Frank iz Đakova, Teo Herzl iz Semeljaca, Jakov Zbarski iz Đakova.”⁶⁹

Tablica 2. Članovi obitelji Frank stradali u holokaustu⁷⁰

Ime i prezime	Ime oca	Mjesto i datum rođenja	Mjesto i datum smrti
Josip Frank	Mayer	Đakovo, 1898.	Jasenovac, 1942.
Ruža Frank r. Goldberger	Jakob	Đakovo, 1906.	Jasenovac, 1942.
Ruben Frank	Josip	Đakovo, 1927.	Auschwitz, 1942.
Lujo Frank	Mayer	Đakovo, 1899.	Jasenovac, 1942.
Nela (Neli) Frank r. Kohn	Jakob	Slavonski Brod, 1905.	Auschwitz?, 1942.?
Ivor Frank	Lujo	Đakovo, 1932.	Auschwitz?, 1942.?
Mirjam Frank	Lujo	Đakovo, 1937.	Auschwitz?, 1942.?

Obitelj Dragutina Franka uspjela je izbjeći tragičnu sudbinu, ponajprije stjecajem sretnih okolnosti. U spomenutom tekstu Mate Horvata navedeno je da je obitelj preko Italije i Izraela otišla u Sjedinjene Američke Države te ondje našla sigurnost.⁷¹ Uistinu, tijekom 1941. čitava obitelj Frank prebjegla je u Crikvenicu, na teritorij pod talijanskom kontrolom, što je bila jedna od najboljih mogućnosti kojima su đakovački / hrvatski Židovi mogli spasiti

69 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Narodne Republike Hrvatske (dalje: HDA, ZKRZ), mikrofilm Z-2943.

70 Podaci su sastavljeni na temelju sljedećih objavljenih popisa: *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, prir. Meho Visočak i Bejdo Sobica, Zürich – Sarajevo 1998., 327.; *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945.*, prir. Jelka Smreka i Đorđe Mihovilović, Jasenovac 2007., 473.; Antun MILETIĆ, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945. / The Assassinated in the Jasenovac Concentration Camp 1941-1945*, Jagodina 2011., 109. Podaci su nadopunjeni saznanjima članova obitelji.

71 B. OSTAJMER, “Dr. Mato Horvat”, 218.

svoje živote.⁷² U noći s 30. listopada na 1. studenoga 1942. nisu zajedno s ostalim Židovima u mjestu bili po talijanskoj vojsci pohvatani i internirani u Židovskom logoru u Kraljevici, čime je bilo završeno razdoblje tzv. liberalne konfinacije. Na popisu zatočenika Logora Kraljevica nailazimo na ime-na Dragutina Franka (1902.), Nade Frank (1936.), Zlatka Franka (1933.) te Zore Frank rođ. Lošić (1911.).⁷³ Ondje su ostali do proljeća 1943. (svibnja ili lipnja) kada su prebačeni na otok Rab, u Koncentracijski logor Kampor. U rapskom logoru Dragutin Frank je bio zadužen za logorsku kuhinju. Nakon kapitulacije Italije 1943. godine, zatočenici rapskoga logora su nastojali do-moći se slobodnoga teritorija. Čitava obitelj Frank pridružila se partizanima, tj. Narodnooslobodilačkom pokretu,⁷⁴ pa se i Dragutina Franka navodi među sudionicima Narodnooslobodilačkoga pokreta.⁷⁵ Tijekom ostatka rata obitelj Dragutina Franka zadržavala se uglavnom u okolici Topuskoga; Dragutin je pritom bio obnašao službu učitelja.⁷⁶

Na taj je način obitelj Dragutina Franka bila jedna od rijetkih đakovačkih židovskih obitelji, ako ne i jedina, koja je bez žrtava dočekala svršetak rata.

Od članova šire obitelji, holokaust je, također, preživio i Mavro Goldberger, brat Ruže Frank r. Goldberger.⁷⁷

Nakon rata imena sedam članova obitelji koji su stradali u holokaustu, bez mogućnosti dostojnoga počivališta, upisana su na nadgrobnom spomeniku obiteljske grobnice. Cjelovit natpis na spomeniku glasi:

72 Na primjer, jedan dio obitelji Mahler (Maler) također je prošao istu, nimalo lagodnu, ali spaso-nosnu rutu Crikvenica – Kraljevica – Kampor te naposljetku dočekao i kraj ratnoga košmara (v. Branko OSTAJMER, “Đakovačka obitelji Mahler (Maler)”, 44. *Đakovački vezovi. Jubilarna revija*, br. 40, Đakovo 2010., str. 59.-65.). Isto vrijedi i za Đakovčane Paulinu (Paulu) i Edvina Švarca (Schwarz).

73 HDA, ZKRZ, mikrofilm Z-2943.

74 Usmeni iskaz Rafaela Franka Branku Ostajmeru, Zagreb, 24. rujna 2015.

75 Naveden kao drvarski stručnjak, 41 godinu star. Jaša ROMANO, “Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u narodnooslobodilački rat”, *Zbornik*, 2/1973, 63.; Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980., 369.

76 Sudbinu obitelji Frank isprva je dijelila i obitelj Vlade Lošića, brata Zore Frank r. Lošić, no oni (Vlado, supruga Emica i dijete) su izginuli u jednom napadu njemačke vojske. E-mail poruke Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 3. listopada 2010. i 27. listopada 2015.

77 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 4. listopada 2015.

Ovdje u miru sahranjeni
I u miru odmaraju na ležaju svom
živih u svezanju zamotana duša da im bude⁷⁸

FRANK

TEREZIJA FRANK rođj. Kohn 1830.-1907.

NANETA FRANK rođj. Hahn 1867.-1929.

MAYER FRANK 1860-1929.

predsjednik Hevre Kadiše 1902.-1929.

EDA FRANK rođj. Goldberger 1908.-1931.

ŽRTVE LOGORA 1941-1945

JOSIP RUŽA RUBEN LUJO NELI IVOR

I MIRJAM FRANK

NEKA IM OSTANE TRAJAN SPOMEN

Počivali u miru!

Grobница Frankovih na đakovačkom židovskom groblju danas predstavlja jedini materijalni spomen nekadašnje prisutnosti obitelji Frank.

78 Početna tri retka natpisana napisana su na hebrejskom jeziku (ivritu). Zahvaljujem gospodinu Rafaelu Franku na prijevodu na hrvatski jezik.

Osmrtnica Mayera Franka

Grobница obitelji Frank

Izrael – obećana zemlja

Po svršetku rata u Đakovo se vratio Dragutin Frank s obitelji, a djelomično su se vratili i Rut i Rafael Frank, koji su i dalje ostali vezani uz obitelj Glesinger u Osijeku. Njihov ujak Dragutin postao im je zakonski skrbnik. Obitelj Dragutina Franka smjestila se u kući koja je bila vraćena Fani Lošić, Dragutinovoj punici. Nešto kasnije, Dragutin je dobio mjesto direktora u tvrtki “Slaveks” u Slavonskom Brodu.⁷⁹

Vlasništvo obitelji Frank bilo je po svršetku Drugoga svjetskog rata nacionalizirano te je kao državna, tj. društvena imovina bilo dodijeljeno na korištenje Đakovštini – poduzeću za promet i preradu žitarica koja je od 1964. godine djelovala u okviru Poljoprivredno-industrijskoga kombinata Đakovo.⁸⁰ Doduše, isprva su nekretnine bile vraćene preživjelim članovima obitelji Frank, no oni zapravo nisu niti dospjeli ući u posjed. Naime, Dragutin Frank je po povratku u Đakovo od novih komunističkih vlasti zatražio povrat

⁷⁹ E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 27. listopada 2015.

⁸⁰ Ž. LEKŠIĆ, “Terezijanska kasarna”, 39.; B. OSTAJMER, “Dr. Mato Horvat”, 218.

obiteljske imovine koju su prethodno otele ustaške vlasti. Taj zahtjev postao je izvor novih neugodnih iskustava budući da komunističke vlasti u obitelji Frank i mnogim drugim sličnim građanskim obiteljima prvenstveno vidjele klasne neprijatelje, uz potpunu odsutnost suosjećanja sa stradanjima kojima su hrvatski / jugoslavenski Židovi bili izloženi pod ustaškim režimom, kao i na ostalim jugoslavenskim teritorijima.

U svakom slučaju, sudac đakovačkoga Okružnog suda Gvozdić presudio je da Dragutinu Franku bude vraćena obiteljska kuća i time se gorko zamjerio političkim vlastima, konkretno đakovačkomu Kotarskom komitetu Komunističke partije Hrvatske. Mjesnim komunistima Frank je postao trn u oku i uslijedili su politički pritisci koji su za cilj imali poništenje odluke suca Gvozdića. U dopisu višemu partijskom forumu, slavonskobrodskom Okružnom komitetu Komunističke partije Hrvatske, đakovački su se komunisti požalili:

“Naše organizacije iako su dobile uputstva za rad slabo su aktivne tako da narod s mnogim stvarima nije na vrijeme upoznat sa čime se često [...]”⁸¹ kod naroda nezadovoljstvo. Tako je Okr.[užni] sud dosudio da se židovu Frank Karli vrati kuća koja je nekoć bila njegova. Ista je kuća oduzeta njemu po NDH, ali tad je bila u jako lošem stanju, a NDH ju je uredila sa velikim investicijama i on bi ju sada po toj osudi dobio. Isti Frank bio je direktor u šumskoj indust.[riji] za vrijeme Jugoslavije, te je poznat kao neprijatelj radničke klase, što je pokazao i u štrajku šumskih radnika. Vjerujemo da je to vjerska pripadnost sudije Gvozdića igrala veliku ulogu. O.[kružni] K.[omit]et] bi trebao to da pogleda jer je to važno, budući je to objekt veliki, a Frank je veliki gad.”⁸²

Ime suca Gvozdića u citiranom dokumentu nije navedeno, na nesumnjivo je riječ o Petru Gvozdiću (Koprivnica, 1904.) koji je 1941. službovao kao kotarski sudac u Vinkovcima. Spomen “vjerske pripadnosti sudije Gvozdića” zasigurno je podrazumijevao Gvozdićevo židovsko porijeklo.⁸³

81 Nekoliko riječi nečitko jer je prekucavano jedno preko drugog.

82 Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske Đakovo, 23. VIII. 1946., Okružnom komitetu Komunističke partije Hrvatske Slavonski Brod, fond Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske Slavonski Brod, Hrvatski državni arhiv Zagreb, kut. 6.

83 Gvozdić se 1941. godine spominje kao rimokatolik tj. kao raniji Židov (vjere Mojsijeve), no moguće je da je do promjene vjeroispovijesti došlo nakon osnivanja Nezavisne Države Hrvatske,

Nedoumica oko konačnoga ishoda ovakvog sudsko-političkog spora teško da je moglo biti. Odlukom Izvršnoga odbora Gradskoga narodnog odbora Đakovo od 28. prosinca 1948. nacionalizirane su sve nekretnine Josipa i Luje Franka u Đakovu.⁸⁴ Nekoliko mjeseci kasnije, 9. travnja 1949., Izvršni odbor Gradskoga narodnog odbora Đakovo donio je rješenje kojim su sve nacionalizirane nekretnine prenesene pod upravu Ministarstva trgovine i prehrane Narodne republike Hrvatske, a za potrebe *Državnoga poduzeća za promet i preradu žitarica "Đakovština" u Đakovu (Državno opskrbno poduzeće Hrvatske)*.⁸⁵

Obiteljske nekretnine, uređene "velikim investicijama" Nezavisne Države Hrvatske, ostale su u vlasništvu nove jugoslavenske države (tj. postali su dijelom "općenarodne imovine"), a Frankovi su zasigurno postali još motiviranijima životnu sreću potražiti negdje drugdje. Nekako u isto to vrijeme Rut Frank poželjela je razgledati svoju rodnu kuću u kojoj je tada bio smješteno Državno opskrbno poduzeće Hrvatske (DOPH). Ondje je susrela jednoga čovjeka koji ju je upitao što radi. Odgovorila je da se tu rodila, a on ju je na to grubo potjerao riječima: "hajde napolje". Nakon toga više Rut i brat Rafael nisu obilazili svoj nekadašnji dom.⁸⁶

Idućih godina dolazi do razdvajanja; Rafael je ostao u Osijeku s obitelji Glesinger, a Rut ostaje sa obitelji strica Dragutina i školuje se u Slavonskom Brodu te Beogradu (Tehnička škola).⁸⁷

Odmah po proglašenju države Izrael 1948. velik dio jugoslavenskih Židova odlučio se za napuštanje staroga zavičaja i put preko Sredozemnoga mora, iako je taj put bio golema neizvjesnost s obzirom da je opstanak Izraela, napadnutoga od strane arapskih zemalja, bio pod velikim znakom pitanja, a i ekonomska situacija nove države bila je daleko od zavidne. Prilikom napuštanja Jugoslavije, židovski iseljenici su bili prinuđeni odreći se jugoslavenskoga državljanstva te nekretnina, no i to ih je vrlo rijetko moglo pokolebati u

kada su i mnogi Židovi vjerskim prijelazima nastojali umaći težim progonima i stradanjima. Tomo ŠALIĆ, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek – Zagreb 2002., 133.

84 Općinski sud u Osijeku, Zemljišno-knjižni odjel Đakovo (dalje: OSO, ZKOĐ), Zbirka isprava br. Z-59-49.

85 OSO, ZKOĐ, Zbirka isprava br. Z-547/49.

86 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 3. listopada 2010.

87 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 4. listopada 2015.

odluci o iseljenu.⁸⁸ Godine 1948. u Izrael su otišli Dragutin Frank s obitelji, a također i obitelj Glesinger s kojima su bili i Rut i Rafael Frank. Glesingerovi te Rut i Rafael Frank iselili su 20. prosinca 1948., brodom *Radnik*, te su u lučki grad Haifu pristigli 26. prosinca.⁸⁹

Prve godine života u Izraelu bile su svima vrlo tegobne, a naročito stoga što je bilo iznimno teško naći bilo kakvo zaposlenje. Ipak, Frankovi su si trudom i upornošću uspjeli izboriti novu egzistenciju, ugrađivši istodobno i svoj skroman, ali ne i zanemariv prinos u nastanku Izraela kao snažne i moderne države.

Po dolasku u Izrael Rut i Rafael Frank boravili su najprije mjesec dana u privremenom smještaju, a potom su raspoređeni u dječje, odnosno omladinske skupine. Rut je bila u kibucu Shaar Haamkim, a Rafael u kibucu Eilon (Kibbutz Eilon) u Zapadnoj Galileji.

Rut Frank je nakon kraćeg vremena preselila u Haifu te se zaposlila u frizerskom salonu. Udala se 1950. godine, suprug Arije Leon Sharon (1924.–2005.) bio je mornar u trgovačkoj mornarici, i u braku su imali tri sina: Gad, Dan i Ron. Rut je danas umirovljenica, živi u Haifi te ima devetero unučadi i četvero praunučadi.⁹⁰

Rafael Frank oženio je Vardu i s njom i dalje živi u kibucu Eilon. U braku imaju troje djece, sinove Ofira i Asapha te kći Hadar, a od njih i osmero unučadi. Rafael je u Izraelu nastavio školovanje i završio tečaj poljoprivrednoga gospodarstva. Do 1962. bio je zaposlen u voćarstvu (uzgoj grožđa i citrusa), a od 1983. do umirovljenja 2000. godine obnašao je rukovodeće dužnosti u radnim organizacijama u vlasništvu kibuca.⁹¹ Kao umirovljenik, godine 2009. s tri je prijatelja osnovao udrugu preživjele djece holokausta *Izgubljeno djetinjstvo djece spašene iz holokausta* (*Lost Childhood Holocaust Children Survivors*).⁹²

88 Mladenka IVANKOVIĆ, *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952). Kraj ili novi početak*, Beograd 2009.; Marica KARAKAŠ OBRADOV, "Iseljavanje Židova iz Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata", *Historijski zbornik*, god. LXVI, br. 2, 2013., 391.-404.; Marica KARAKAŠ OBRADOV, *Novi mozaici nacija u "novim poredcima". Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*, Zagreb 2014., 266.-273.

89 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 4. listopada 2015.

90 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 4. listopada 2015.

91 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 19. kolovoza 2010.

92 E-mail poruka Rafaela Franka Branku Ostajmeru, 27. listopada 2015.

Obitelj Dragutina Franka naselila se u mjestu Naharija. Dragutin je u mjestu Akko otvorio pržionicu kave koja obitelji postaje izvor egzistencije. Dragutin je preminuo 1975. godine, a njegova supruga Zora 1996. godine. Sin Zlatko (Meir) preminuo je 2011. godine, a kći Nada (Ester) živi kao umirovljenica u Nahariji.⁹³

Unatoč tragičnim iskustvima i gotovo sedam desetljeća dugom vremen-
skom odmaku, Frankovi na određen način i dalje ostaju povezani sa starim
zavičajem. Rafael Frank je Đakovo posjetio 1963. godine u društvu supruge
(medeni mjesec), te ponovno punih pola stoljeća kasnije, u rujnu 2015. go-
dine.

Zaključak

Tijekom šezdesetak godina prisutnosti u gradu Đakovu, obitelj Frank, a
naročito njezinim najistaknutijim članovi Mayer Frank (1860.–1929.) i Josip
Frank (1898.–1942.), pripadalo je važno mjesto u životu đakovačke židovske
zajednice, ali i u društvenom životu Đakova uopće. Povijesni izvori o obitelji
vrlo su šturi i razasuti su po literaturi, periodici i arhivima, ali ipak mogu biti
dostati za koliko-toliko cjelovit prikaz obiteljske sudbine, od doseljenja iz
Mađarske koja je u većini slučajeva bila raniji zavičaj hrvatskih Židova, pa do
uništenja, odnosno poratnoga iseljenja. Svjedočanstva preživjelih članova i
potomaka obitelji također su od velike važnosti i predstavljaju nenadomjestiv
izvor, napose kada je riječ o stradanjima u vrijeme Drugoga svjetskog rata.

Povijest obitelji Frank u mnogočemu je nalik povijesti mnogih drugih
hrvatskih židovskih obitelji, no ne postoje dvije obitelji s identičnim pričama.
Mala povijest obitelji Frank, kao i povijest bilo koje druge židovske, hrvatske,
njemačke ili srpske đakovačke građanske obitelji oživljava djelić ozračja
građanskoga predratnog Đakova, višetničkoga, višekonfesionalnoga i
višekulturnog slavonskoga grada u kojemu je društveni život bio dominantno
prožet političko-ideološkim sukobljavanjima, ali u kojem si je malotko
mogao predočiti razmjere tragedije koji će sredinu pogoditi 1941., odnosno
1945. godine.

93 *Isto.*

Židovska zajednica Đakova bila je tijekom Drugoga svjetskog rata gotovo u potpunosti iskorijenjena. Brojne židovske obitelji, pa tako i mnoge iz Đakova, bile su u potpunosti uništene, na način da iza njih nije ostalo nikakva traga i spomena. Teškim stradanjima bila je izložena i obitelj Frank – sedam članova obitelji nestalo je u ustaškim i nacističkim logorima. Tek stjecaj sretnih okolnosti omogućio je da obitelj Dragutina Franka (otac, supruga, dvoje djece te suprugina majka Fani) rat prebrodi bez žrtava, što je možda i jedini takav slučaj u okviru đakovačke židovske zajednice.

Preživjelim hrvatskim / jugoslavenskim Židovima životi po okončanju rata više nisu bili ugroženi, ali ni vlasti novonastale komunističke države nisu im bile osobito sklone. “Kapitalistička” prošlost obitelji Frank, te posjed velike nekretnine u središtu grada postali su izvor raznih neugodnosti koje su preživjele članove obitelji s vremenom morale učvrstiti u odluci da bolju budućnost pokušaju ostvariti u novostvorenoj i u ratu obranjenom židovskoj državi – Izraelu.

SUMMARY

Branko Ostajmer

FAMILY FRANK AND THEIR PRESENCE IN THE LIFE
OF THE TOWN OF ĐAKOVO

Author depicts the presence of the family Frank in the life of the town of Đakovo based on literature, press, papers and documents from the archives and spoken stories. The Franks were one of the most respectable and wealthiest Jewish families in Đakovo, which could best be seen from the positions that members of the family held, especially as a part of a small, but well organised Jewish community. Special attention is given to the biographies of the most prominent family members (Mayer Frank, Josip Frank), and to the suffering in the Holocaust, during which almost the whole family lost their lives.